

על שוויון, זהות ושוונות

תגובה למיכל טיקוצ'ינסקי, 'זהות בדויה'

רונית עיר־שי ודביר שלם

באקדמות ל' (2015) התפרסם מאמרה של הרבנית ד"ר מיכל טיקוצ'ינסקי,¹ ואף שעברו כארבע שנים מאז צאת הגיליון האחרון, חשנו שאי־אפשר להשאיר מאמר חשוב זה ללא תגובה. טיקוצ'ינסקי דנה בזהותן הדתית של נשים יהודיות בימינו ומכנה חלק מהניסיונות לשיקום הזהות הנשית־דתית ברוח שוויונית, 'זהות בדויה'. אנו חולקים באופן עמוק על ההנחה הזאת, מהסיבות שיפורטו להלן, אך יחד עם זה אנו גם אמפטיים מאוד כלפיה, משום שהיא מגלמת בחובה את ההבנה שהקטגוריה 'אישה' עברה טרנספורמציה משמעותית מימי חז"ל ועד ימינו. כמו כן, מאמרה מבטא עמדה שנשים רבות מרגישות הזדהות אתה, שכן הן אינן רוצות, בדרכן לשוויון, לבטל את זהותן הנשית הייחודית, ולפיכך אין לדחותה על הסף. ועדיין, חשוב להסביר מדוע לדעתנו, הטענה בדבר 'זהות בדויה' היא בעייתית.

טיקוצ'ינסקי מציינת ארבע טקטיקות של התחדשות והתמודדות עם אתגרים הנוגעים לשאלת מעמדה של האישה בהלכה וחובותיה: **הטקטיקה הראשונה** היא בירור מעמדה של האישה והעלאתו מבחינה הלכתית. למשל, הטענה שגם שלוש נשים מזמנות מפני שאישה היא בת דעת ולכן התקבצות של שלוש נשים יוצרת קבוצה שיש לה חשיבות; **הטקטיקה השנייה** היא בירור תנאי הסף לביצועה של פעולה הלכתית, שלעתים מוביל למסקנה שגם נשים יכולות להשתתף בפעילויות מסוימות, כמו למשל עריכת חופה, קריאת כתובה ופסיקת הלכה; **הטקטיקה השלישית** היא הצעת תיקונים ושיפורים במערכת הלכתית לא־שוויונית, כמו החד־צדדיות של דיני הנישואין

ד"ר רונית עיר־שי היא מרצה בכירה בתכנית ללימודי מגדר בבר אילן ועמיתת מחקר במכון הרטמן בירושלים. חברה בוועד המנהל של מרכז רקמן וחברה ב'קולך' - פורום נשים דתיות פמיניסטיות

דביר שלם בוגר ישיבת מעלה גלבע ובעל תואר ראשון במדעים מדויקים באוניברסיטת בר אילן, כותב תזה על פרשת העריות במחלקה לתנ"ך. עוזר מחקר של ד"ר רונית עיר־שי

1 מיכל טיקוצ'ינסקי, 'זהות בדויה: לזהותן היהודית של הנשים בדרורנו', אקדמות, ל (שכט תשע"ה), עמ' 97-107.

והגירושין, אשר אין לשנותם אך אפשר לנסות לתקנם על ידי הסכמי קדם-נישואין וכדומה; והטקטיקה הרביעית – אשר עומדת במרכז ענייננו – מבקשת לייצר שורה של פרקטיקות דתיות שאין להן יסוד הלכתי אך הן בעלות משמעות דתית, כמו מנייני נשים, זכר הבת וטקסים אחרים המקבילים לחובה ההלכתית הקיימת בעולם הגברי. במילים אחרות, נשים מבקשות לקיים מנהגים והלכות שלא היו מצוות בהם עד כה ושאינן להם תשתית הלכתית עבורן, ולמעשה הם חסרי משמעות ותוקף. טיקוצ'ינסקי קובעת כי טקטיקה זו היא "העתקה פורמלית חסרת תוכן רוחני ודתי":

...וגם אם ייתכן ויכוח על תחומי הלכה כאלה ואחרים, עדיין ישנם די מקרים פרטיים שבהם פשוט ההעתקה מגברים לנשים היא העתקה פורמלית חסרת תוכן רוחני ודתי. בהם אנו עוסקים, ובנקודות אלו למעשה הנשים בונות לעצמן 'זהות (יהודית) בדויה'. זהות זו מתייחסת למכלול הוראות שבמקביל להתפתחות ההלכתית התגבשו כעשייה דתית השייכת לגברים בלבד. העברתן אל נשים ואימוצן כחובה עשויים להיות החמצה של חובת הדור. יש בה החטאה של המשמעות והמטען שנושאות חובות הלכתיות אלו כבונות את הזהות הגברית ההלכתית והדתית. ההזדהות עם מערכת החובות הכוללת הזו ללא תשומת לב לכך שבחלק מן המקרים מדובר בסך הכל ב'נחת רוח' לנשים מגבשת את הזהות הברדויה, זו שכוללת הדבקות רעיונית ורוחניות מעולם זר (עמ' 99-100).

בהמשך מאמרה מנסה טיקוצ'ינסקי להציע הצעה קונסטרוקטיבית לשיקום מעמדה של האישה במסגרת ההלכה, כמו החייאת ברכות השחר על ידי נשים ברוח האופן שבו הבינו חז"ל ברכות אלה (עמ' 103). זו אמנם דוגמה זניחה אך יתרונה בכך, לדבריה, ש"היא איננה תובעת שוויון, ואיננה מונעת מרגשי נחיתות ומרצון להידמות לגבר" (שם).

טיקוצ'ינסקי מכירה בכך שההלכה אינה שוויונית והיא אינה מתנגדת לשינויים ושיפורים ברוח שוויונית יותר, כפי שמעידות שלוש האסטרטגיות הראשונות שהיא מציינת. הבעיה העיקרית לטעמה היא יצירת פרקטיקות דתיות שאין להן בסיס הלכתי ולפיכך אין להן משמעות הלכתית, גם אם הן אינן מנוגדות להלכה – אך יש להן משמעות דתית-רוחנית בבחינת 'נחת רוח' לנשים. במילים אחרות, תחום זה אינו מבוסס בהלכה הפורמלית אך גם אינו מתנגד לה בהכרח. ההנחה של טיקוצ'ינסקי היא שבתחום חמקמק זה, אל-להן לנשים לדרוש או ליצור ריטואלים מקבילים לאלה של הגברים, ועדיף ליצור 'יש מאין' – פרקטיקה נשית מובהקת, שתענה על צורכי הנשים ולא תהיה בבחינת 'חיקוי' של העולם הגברי. בקריאה ראשונה, הדברים נשמעים סבירים ואף עולים בקנה אחד עם קריאות פמיניסטיות כמו זו של מקינון שהיא מצטטת – שלא לאמץ בהכרח את אמת המידה הגברית בדרך לשוויון.

הבעיה הראשונה שאנו מוצאים בדברים אלה היא באשר לאסטרטגיה השנייה, שמבקשת כאמור לברר את תנאי הסף לביצועה של פעולה הלכתית. ההנחה העומדת מאחוריה היא, שיש פעולות שאמנם נאסרו בעבר, אבל לאחר לימוד ועיון נוספים מסתבר שגם נשים מותרות בהן. השאלה הגדולה היא כמובן, מה נחשב בירור הלכתי ראוי ומקובל ומה לא. האם המבחן יהיה הסכמת רוב הפוסקים, ואפילו רוב פוסקי

הציונות הדתית או האורתודוקסיה המודרנית? סביר להניח שלא, משום שעל פרקטיקות הלכתיות רבות שטיקוצ'ינסקי עצמה שותפה להן, כמו לימוד תורה בעיון ופלפול או הסמכת נשים כפוסקות הלכה – אין הסכמה בקרב הפוסקים. האם המבחן יהיה לגופו של עניין? יש לקוות שהתשובה על כך חיובית, אבל אם כך הם פני הדברים, האם ניתן לומר, במלוא היושרה האינטלקטואלית, שבירורים הלכתיים מקיפים שנעשו לגבי קריאת נשים בתורה והגיעו למסקנה כי היא מותרת, אינם עולים בקנה אחד עם אופן קיומה של ההלכה האורתודוקסית מימים ימימה? סביר להניח שלהתנגדות נכנסים שיקולים שנהוג לכנותם 'מטא-הלכתיים', כמו החשש מפני מדרון חלקלק וכדומה. אבל אם כך הם פני הדברים, ייתכן שמבחינה הלכתית מהותית, גם פעולות הלכתיות אחרות הן מותרות ונמנעים להתירן רק משיקולים אחרים. אם כך, לשיטת טיקוצ'ינסקי עצמה, איפה עובר קו הגבול בין האסור למותר? איזה בירור הלכתי ייחשב לגיטימי ואיזה לא?

הבעיה השנייה היא הרטוריקה שמאמצת טיקוצ'ינסקי, העשויה להעיד על האופן בו היא מבינה את ערך השוויון. ההנחה העומדת בבסיס הצעתה היא שהחייאת פרקטיקות שאינן 'נגועות בגבריות' עשויה ליצור זהות נשית שאינה כרויה, אותנטית, משום שהן "אינן מונעות מהתביעה לשוויון ומרגשי נחיתות". וכאן עלינו לשאול – מדוע התביעה לשוויון לא נדחתה על הסף בשלוש הטקטיקות הראשונות ואילו ברביעית כן? מה ההבדל בין חתירה לשוויון במקומות שבהם, לטעמה, ההלכה מאפשרת זאת (וגם זאת רק לאחר העלאת המודעות הפמיניסטית לעניין), לבין מקומות שבהם ההלכה איננה מתנגדת ואיננה תומכת? אם אין פסול בחתירה לשוויון כאשר הוא, מדוע הוא אינו מייצר 'זהות כרויה' בשלוש האסטרטגיות הראשונות, ועושה זאת ברביעית?

יותר מכך, אם חתירה לשוויון בלימוד תורה, בעריכת חופה או בקריאת כתובה אינה נובעת מרגש נחיתות, מדוע ואיך בטקס זכר הבת היא כן? אבל באופן יותר עקרוני ניתן לשאול – האם חתירה לשוויון בהכרח נובעת מרגשי נחיתות? גם לו יצויר שמישהו יענה בחיוב על שאלה זו, הרי ברור שרגשי נחיתות הם אכן תוצאה של חוסר שוויון, שכן חוסר שוויון יוצר, בהגדרתו, 'עליונים' ו'נחותים'. האם יש אישה או גבר בחברה הדתית שמוכנים לקבל כפשוטו את הקטגוריה החזו"לית לפיה 'נשים, קטנים ועבדים' נתונים בסל אחד? האם האישה של ימינו – שופטת, רופאה, מורה, אשת עסקים, רבנית – נתונה תחת מרות אביה או בעלה? מדוע הניסיון לטעון טענה זו במישור הדתי נתפס כ'רגש נחיתות' או כניסיון לכוון 'זהות כרויה'?

קשה לנו להניח שטיקוצ'ינסקי חושבת שדרישה לשוויון פסולה מעיקרה או נובעת מרגשי נחיתות בלבד, ועל כן אנו מבקשים להציע פרשנות אחרת לדבריה: ייתכן שהנחת היסוד שלה היא שהמערכת ההלכתית אינה יוצרת אפליות פסולות כלפי נשים. שההבחנות של המערכת ההלכתית בין גברים לנשים, גם אם הן מהותניות ושומרות על זהות שונה וקשיחה בין שני המגדרים, הן רלוונטיות, ולכן אין בהן משום אפליה פסולה. אך פרשנות זו אינה עולה בקנה אחד עם הקביעות במאמר עצמו, למשל: "הטקטיקה השלישית היא הצעת תיקונים ושיפורים במערכת לא שוויונית כפי שהיא נתונה על פי ההלכה. כך למשל העובדה שהקידושין והגירושין הם חד-צדדיים..." (עמ' 98). יותר מכך, פרשנות זו גם אינה עולה בקנה אחד עם עצם הרצון לייצר שינויים בהלכה כדי לאפשר לנשים להיות שותפות בפעילויות הלכתיות מסוימות. אם יש שוני מהותי,

רלוונטי, בין נשים לגברים – מדוע ליישם את הטקטיקה השנייה ולאפשר לנשים פעילויות טקסיות מסוימות כמו עריכת חופה וקריאת כתובה? מדוע פרקטיקות אלה אינן "גבריות"? האם רק בגלל העובדה הפורמלית שכרגע נמצא פתרון הלכתי, לטעמה של הכותבת, שיתיר זאת? אם התשובה על כך חיובית, הרי שהיא תמוהה – האם פתרון הלכתי, ההופך את מה שנאסר על נשים למותר, מפקיע את "גבריותם" מיניה וביה?

בעומק הטענה נמצאת ההנחה שפרקטיקות דתיות, אשר התגבשו כעשייה הלכתית של גברים ושאינן דרך הלכתית לאפשר אותן לנשים, הן פרקטיקות הבונות באופן מסוים את הזהות הגברית ולכן אליהן לנשים לבקש חלק ונחלה בהן. אך מהי 'זהות גברית' או 'זהות נשית'? האם הזהות השונה נובעת מעצם טבעם השונה של גברים ונשים או שהיא נוצרת ומכוננת באמצעות פרקטיקות שהתקדשו במסורת מזה אלפי שנים? אם 'זהות' פירושה דבר מה טבעי, ביולוגי, עלינו להראות באילו אופנים 'מניין' למשל, הוא 'גברי'; כיצד פרקטיקות אלה נובעות דווקא מתשומת לב לתכונות הייחודיות לגברים. ואם 'זהות' נוצרת מפרקטיקות שהושגרו כפרקטיקות גבריות, אך אין בהן תוכן 'גברי' במהותו – מדוע מצטיירות הנשים המבקשות לקחת בהן חלק כבעלות 'זהות בדויה' המבצעות העתקה פורמלית חסרת תוכן רוחני?

לטענתנו, השאלה שיש לשאול היא לגופה של הפרקטיקה ולא לגופם של המקיימים אותה – למשל, האם קריאה בתורה בשבת, ברוב עם, היא פרקטיקה שאנו חפצים ביקרה? מה היא מסמלת? ואם נענה על כך שהקריאה בתורה מבטאת את הקשר העמוק והמחוייב שלנו לספר הספרים, קשר שאנו מעוניינות ומעוניינים לעצב את חיינו האישיים והקהילתיים סביבו ובנוסף, שבירורים הלכתיים מעמיקים ומקיפים מתירים עלייה וקריאה של נשים בתורה – אז באיזה אופן היא מכוננת עבור גברים זהות אמיתית ולנשים זהות בדויה? האם הן אינן חלק מן הקהילה? האם התורה אינה משמעותית עבורן? נדגיש, איננו סבורים שכל ריטואל שנעשה בעבר רק על ידי גברים אפשרי גם לנשים, אלא שגם אם בתוך 'כללי המשחק' האורתודוקסיים יש דברים שאין להם (עדיין?) פתרון הלכתי, כמו ספירת נשים למניין, או שעדיין לא נטמעו כחלק מהעולם הדתי, כמו זבד הבת – אין זה אומר שהשאיפה להם מייצרת 'זהות בדויה'.

יותר מכך, מדוע הטענה בדבר 'זהות בדויה' נשמעת רק כאשר זה מגיע לחיים הדתיים אך אינה נשמעת כאשר מדובר בחיים ה'חילוניים'? הרי השכלה ולימודים מעמיקים נתפסו תמיד כ'גבריים' (בוודאי עבור חלק מההשקפות הדתיות בדבר סוגיית תלמוד תורה לנשים) – מדוע תלמוד תורה בפלפול ועיון אינו נתפס על ידה כ'גברי' ומדוע נשים המבקשות להיות תלמידות חכמים של ממש, כמוה עצמה – אינן מכוננות בעצם זהות נשית בדויה? האם דרישתן של נשים דתיות להיות שותפות שוות בעולם לימוד התורה וההלכה נובעת מרגש נחיתות? האם היא יוצרת זהות נשית בדויה?

בסוף מאמרה מתייחסת טיקוצ'ינסקי לעניין תלמוד תורה, אך תשובתה אינה מניחה את הדעת. הגבלת המהלך של זהות נשית כייחודית לתחומים מסוימים בלבד, אינה קוהרנטית ונדמה לנו שאינה משכנעת: פרקטיקה שנמצאה לה פתרון הלכתי כזה או אחר, נשים יכולות ליטול בה חלק ללא חשש של יצירת זהות בדויה. לעומת זאת, מה שאין לו פתרון הלכתי (כרגע) ונשים מבקשות לפעול בו באופן דומה לגברים – יוצר זהות בדויה. אבל מדוע? האם במקום לשים גבול מלאכותי בין פרקטיקות הלכתיות שונות, לא עדיף למצוא פתרון הלכתי לפסול האישה לעדות, להשתתפות במניין?

האם כאשר יימצאו לכך הפתרונות ההלכתיים, נשים שתיטולנה בכך חלק תהיינה בעלות זהות בדויה רק כי בעבר רק גברים היו עדים בחתונה או נספרו למניין? החשש מפני שינוי הגדרת הזהות הנשית הדתית בימינו אינו נובע, לטענתנו, מקשיים הלכתיים או בייקטיביים, שכן ההלכה מוצאת פתרונות לקשיים ולאפליית רבים, באופן המאפשר לנשים יותר ויותר לקחת חלק בפרקטיקות דתיות נרחבות שבעבר היו נחלת הגברים, כפי שטיקוצ'נסקי עצמה מציינת. אך כאן טמון הפרדוקס: נשים מחפשות דרך ליצירת זהות נשית דתית חדשה שאינה מקבלת את הקטגוריות הישנות, אלה המכניסות אותן לאותו סל יחד עם עבדים וקטנים – אך הן לא רוצות "להידמות לגברים"; הן מבקשות להיות שותפות מלאות בעבודת השם, בלימוד התורה, בתפילה, בטקסים מבלי לקבל את אמת המידה הגברית – אך מה עליהן לעשות אם מה שנתפס כ'גברי' בעולם היהודי הוא מה שקודש על ידי העם היהודי לדורותיו, וגובש כ'זהות יהודית', שבה נשים אכן לא נטלו חלק פעיל? טיקוצ'נסקי מבקשת להשאיר תחומים מסוימים ליצירה של זהות נשית אותנטית במקום לחקות את העשייה הגברית, אבל היא לא מסבירה מדוע לימוד תורה בעיון ופלפול אינו זהות בדויה ואינו חיקוי של העולם הגברי בעוד שיצירת טקס 'זכר הבת' כן.

המהלך צריך להיות צעד נוסף לאותו כיוון ולא בלימתו; להמשיך את שלוש הטקטיקות שציינה טיקוצ'נסקי ולמצוא עוד פתרונות הלכתיים לבעיות כואבות כמו עדות אישה, הדרתה מדברים שבקדושה ועוד. מדוע לא להמשיך את המאמץ הזה? למה לעצור דווקא כאן? מניסיוננו אנו יכולים להעיד על הבכי, הרעד בדיים וההתרגשות הגואה של נשים העולות לתורה וחשות לראשונה בחייהן שהן חלק בלתי נפרד, רלוונטי, חשוב, מהעולם היהודי, שהן שייכות לתורה והתורה שייכת גם להן. לנוכח החוויות הללו, לקרוא לזהות זו 'בדויה' היא קביעה לא קשובה ולא מדויקת.

בחלק האחרון במאמר מגייסת טיקוצ'נסקי את המשפטנית הפמיניסטית הרדיקלית קת'רין מקינן, לטובת הטענה שנשים לא צריכות לכפוף את עצמן לסטנדרט גברי כדי לזכות בשוויון. איננו בטוחים שמקינן תוכל להיות תנא מסייע לכך משום שהטענה של מקינן בעניין זה היא כפולה ואי-אפשר לקחת רק צד אחד של המשוואה: כרגע, טוענת מקינן, איננו יודעות עד הסוף מהי 'זהות נשית', משום שהיא עוצבה על ידי הפטריארכיה במשך דורות שלמים. כך שגם אם נשים רוצות משהו, לא ברור אם זהו רצונן שלהן או שהן הפנימו את השליטה הגברית באופן כה עמוק, עד שהן פועלות בניגוד לאינטרסים שלהן כנשים. כלומר – אולי, רק אולי, יש להן תודעה כוזבת. רק לאחר שנשתחרר לחלוטין משליטה גברית נדע מה אנחנו רוצות כנשים. במילים אחרות, כל עוד הפטריארכיה שולטת, יש לנשים לטענתה זהות בדויה. וכדי לבדוק אם הן מכוונות זהות אותנטית שבאמת משרתת את האינטרסים שלהן, הן כל הזמן צריכות לשאול את עצמן האם זה נובע מרצונן החופשי באמת, האם זוהי ה'נשיות' שלהן בהתגלמותה. ברור שהן אינן צריכות להיות דומות לגברים כדי להשתוות אליהם אך גם ברור שאי אפשר לשלם להן פחות על אותה עבודה ממש, כמו שקורה פעמים רבות, רק כדי לטעון שהן לא צריכות להיות דומות לגברים. במילים אחרות, נשים צריכות לעצב את זהותן במנותק מהשאלה מה הפטריארכיה רוצה מהן.

אנו מסכימים לחלוטין שנשים אינן צריכות להידמות לגברים כדי להשיג שוויון, אבל כמו שלא נטען שנשים איבדו מנשיותן כשנכנסו לתחום עריכת הדין והשיפוט,

לתחום הרפואה או לכל תחום אחר רק בגלל עצם כניסתן לשם, לא נוכל לטעון זאת גם לגבי העולם הדתי. יש פרקטיקות שעוצבו במסורת היהודית במשך אלפי שנים וצריך לבחון אותן לגופן ולא רק לנוכח העובדה הפשוטה שגברים בלבד ביצעו אותן. הפרקטיקות הללו הן יהודיות, לא 'גבריות', ואנו יכולות ורוצות להמשיך ולעצב את עולמנו הדתי סביבן – קריאת התורה היא גם של נשים, דרכה מעוצבת זהותן הדתית והקהילתית; שמחת תורה היא לא פחות שלהן וטקס זכר הבת הוא תיקון עולם. לא מדובר בעטיפות חיצוניות וריקות מתוכן אלא בפרקטיקות שעומד מאחוריהן עולם תוכן רוחני עשיר, ואם נשים לומדות תורה ושמחות בתורה, כיצד אפשר לומר שהן מימדות לגברים באופן כוזב?

לפי מקינון, הדמיון או השוני לגברים פשוט אינו רלוונטי. אנו חופשיות לבחון ולעצב את זהותנו מבלי להיות מוטרדות ממה עושים הגברים. השאלה היא באילו אופנים אנו רוצים להמשיך ולעצב את זהותנו היהודית, את התפילה, את החגים, את הריטואל הדתי. אבל כולנו, גברים ונשים דתיים, איננו חופשיים באמת כי אנו כבולים לשפת ההלכה, לתכניה ולערכיה. כמובן שההלכה נמצאת בשיג ושיח מתמיד עם מי שמשוחח אתה ולכן היא דינמית, אבל מה שמציע המאמר של טיקוצ'ינסקי הוא למעשה ליצור זהות נשית נפרדת (לפחות לעניינים מסוימים), שפירושה שיש קטגוריות הלכתיות מסוימות (עדות, מניין) שאנחנו מפסיקות לרצות לשנות אותן, למרות היותן מפלות לרעה ובלתי שוויוניות, בדיוק ואולי יותר מאשר סוגיית תלמוד תורה לנשים. אבל ההלכה אינה מכירה חלוקות כאלה והיא השפה שבה מדברים יהודים (עד לאחרונה רק גברים יהודים). ואם זוהי השפה – האם בגלל היותנו נשים ורצוננו לא להידמות לגברים, נוותר על המאמץ ההלכתי להגדיל את השתתפותן של נשים בעולם הדתי?